

Harez m-Altın Ordu Türkçesi Eserlerinde Kadına Dair Söz Varlığı

Gizem ULUSCU*

Öz

Dil ve toplum arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Bu ilişki, o dilin konuşulduğu toplumun dünya görüşünü de yansıtmaktadır. Tarihi ve çağdaş Türk dili malzemelerine bakıldığında kadın ile ilgili kavramların geniş bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu nedenle söz varlığı çalışmaları, kadının Türk toplumundaki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada Harez m Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Muini'l-Mürîd* ve *Satur Arası Kur'an Tercümesi* ile Harez m-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Husrev u Şirin* ve *İbni Mühennâ Lugâti* taranmış ve tespit edilen sözcükler belirttikleri kavram alanlarına göre sekiz ana kategoriye ayrılarak incelenmiştir. Tespit edilen sözcüklerden bazıları kadının biyolojik cinsiyetine dair adlandırmalar olmakla beraber bazıları ise kadının toplumsal cinsiyetini göstermektedir. Ayrıca bu sözcüklerin ilk olarak Türkçenin hangi döneminde ve hangi metinlerinde geçtiği de ortaya koyulmuştur. Türkçenin tarihi seyri içerisinde anlam değişmelerine uğrayan sözcükler varsa bu anlam değişimlerine de değinilmiştir. Çok anlamlı sözcüklerin her bir anlamına Türkçenin hangi devresinde rastlanıldığı üzerinde durulmuştur. Bu çalışmayla dönem metinlerden hareketle toplumun kadına bakışı tespit edilmeye çalışılmış, Türkçenin tarihi söz varlığına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, söz varlığı, toplumsal cinsiyet, Harez m-Altın Ordu Türkçesi.

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye.
Elmek: gizem.uluscu@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5528-0159>.

Geliş Tarihi / Received Date: 14.11.2022
Kabul Tarihi / Accepted Date: 21.01.2023

DOI: 10.30767/diledeara.1234215

Vocabulary Related to Women in Khwarezm-Golden Horde Turkish Texts

Abstract

There is a reciprocal relationship between language and society. This relationship also reflects the worldview of the society in which that language is spoken. When we look at the historical and modern Turkic language materials, it is seen that the concepts related to women have a large place. In this study, the Khwarezm Turkish texts *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kısasü'l-Enbiyâ*, *Mukaddim* and the *Interlinear Qur'an Translation* and the Khwarezm-Golden Horde Turkish texts *Husrev u Şirîn* and *İbni Mühennâ Lugâti* were scanned. The detected words were analyzed by dividing them into eight main categories according to the concept areas they indicated. While some of the identified words are nomenclatures for the biological gender of women, some of them show the gender of women. In addition, it has been revealed in which period and in which texts these words were first used in Turkic language. If there are words that have undergone meaning changes in the historical course of Turkic, these meaning changes are also mentioned. It is emphasized in which period of Turkic language each meaning of polysemy words is encountered. With this study, it has been tried to determine the view of the society on women based on the texts of the period. It is aimed to contribute to the historical vocabulary of Turkic.

Keywords: Woman, vocabulary, gender, Khwarezm-Golden Horde Turkish.

Extended Summary

Vocabulary studies about the historical and modern texts of Turkish have been carried out. Among these, the vocabulary about women has an important place. In addition to the studies in which the vocabulary of Turkic about women is determined in general, studies based on a certain historical period of Turkic or a text written in this period and examining the concept of woman in the field of contemporary Turkic languages have also been conducted. In this study, the Khwarezm Turkish texts *Nehcü'l-Ferādis*, *Kısasü'l-Enbiyā*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Muīnū'l-Mürīd* and the *Interlinear Kur'an Translation* and the Hhwarezm-Golden Horde Turkish texts *Husrev u Şirīn* and *İbni Mühennā Lugātu* were scanned. The vocabulary about women in the texts written in the Hhwarezm-Golden Horde Turkish field was determined and examined by dividing them into categories. These categories consist of the following titles:

1. Words Used to Distinguish Female Gender
2. Words Used to Express Women's Kinship Ties
  - 2.1. Words Used in the Meaning of Mother
  - 2.2. Words Used in the Meaning of Daughter
  - 2.3. Words Used in the Meaning of Sister
  - 2.4. Words Used in the Meaning of Aunt
  - 2.5. Words Used in the Meaning of Grandmother
3. Words Related to Age and Beauty of a Women
4. Words Related to Marriage and Sexuality About Women
  - 4.1. Words Related to Women in the Pre-Marriage Process
  - 4.2. Words Related to Married Women
  - 4.3. Words About Women Whose Marriage Has Ended
  - 4.4. Words Related to Dissolution of Marriage
  - 4.5. Words Related to Female Virginity
5. Words Related to the Social Position of Women
  - 5.1. Words Related to Women of High Status in Society
  - 5.2. Words Related to Slave, Concubine, Captive, and Servant Women
6. Words Related to the Relationship between Women and Religion

- 6.1. Positive Words Related to Women from a Religious Perspective
- 6.2. Negative Words Related to Women from a Religious Perspective
7. Words Related to Women's Body and Health
  - 7.1. Words Related to Pregnancy
  - 7.2. Words Related to Menstruation
  - 7.3. Words Related to the Female Reproductive Organs
8. Words Related to Women's Clothing

In this study, in which the Harezmi-Golden Horde texts were scanned, 63 words about women were determined. Among these words, the words 'avrat *hatun* and *kız* are polyseme. The words 'avrat and *hatun* are used both in the sense of 'woman' and 'wife'. The word *kız* is also used both as a gender distinguishing word in the sense of 'young woman', as a kinship name in the sense of 'daughter' and in the sense of 'virgin, untouched'. The word *hatun*, which is used as the title of the khan's wives in the inscriptions, has undergone an extension of meaning in the texts of Harezmi-Golden Horde. In the texts of this period, the use of the word *tişi*, which is one of the words used to indicate the female gender, has narrowed in today's Turkish and has been used more to indicate the gender of animals. The word *uragut*, another gender distinguishing word, is mentioned only in *Kıyasü'l-Enbiyā* among the Khwarezm Turkish works. It is seen that the frequency of use of the word, which was frequently used in the Karakhanid Turkish period, began to decrease in this period.

In addition to these words used in naming the biological gender of women, words related to women's gender roles are also noteworthy. The words associated with gender roles are generally related to marriage, housework, motherhood, women's social status, virginity and physical appearance of women.

In the texts of the Harezmi-Altın Ordu field, we see that the words of Arabic origin have increased. This is also evident in the vocabulary of women. In addition to words of Arabic origin, both Turkish and Arabic origin forms of some words were used together in the same text.

The words *katun*, *kız*, *ana*, *sişil*, *eke*, *kalın*, *kelin*, *küni*, *tul* ve *küñ* witnessed from the Old Turkic Inscriptions, continued to exist in the works of the Harezmi-Golden Ordu field.

The words about women identified in this study are important in terms of showing the status of women in the society of that period. In addition, with this study, it is aimed to contribute to the historical vocabulary of Turkic.

Giriş

Harezmi (H̄orezm, Harizm, Harzem), bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) Irmağının döküldüğü Aral Gölünün güneyinde bu ırmağın her iki tarafında uzanan bölgeye ve aynı zamanda bu bölge halkına verilen addır (Ata 2016: 1). Harezmi Türkçesi ise Harezmi bölgesinin 1017'de Gazneli Mahmud tarafından fethedilmesi ve bölgenin Türkleşmeye başlamasından sonra bu bölgede oluşan edebî dildir (Akar 2012: 165).

Harezmi'nin Türkleşmesi XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar devam etmiş Harezmi ile ona bağlı bölgelerde yeni bir yazı dilinin oluşumu bu bölgenin Türkleşmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Harezmi'nin Türkleşmesinde Oğuzlar ve Kıpçaklar ile birlikte Kalaçlar, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve birtakım göçebe Türk aşiretleri de etkili olmuş, bu unsurlar bölgenin kendine has lehçesini oluşturmuştur. Böylelikle XIII. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden gelişen ve yerini VX. yüzyılda Çağatay Türkçesine bırakan Harezmi Türkçesi yazı dili oluşmuştur (Sağol-Yüksekkaya 2002: 804).¹

Türkçenin tarihî ve çağdaş metinleriyle ilgili söz varlığı çalışmaları yapılmaktadır. Bunlar arasında kadınla ilgili söz varlığı da önemli bir yer tutmaktadır. Genel olarak Türkçenin kadınla ilgili söz varlığının tespit edildiği çalışmaların yanı sıra (Çağatay 1963; Pilancı 2002; Bläsing 2011; Argunşah 2017; Güner 2018), Türkçenin belli bir tarihî dönemini (Karahan 2006; Useev 2012; Tokyürek 2013; Berbercan 2017; Güler 2019; Zengin 2021) ya da bu dönemde yazılmış bir eseri esas alan (Tülücü 1982; Karabük 2021) ve çağdaş Türk dilleri alanında kadın kavramının incelendiği çalışmalar (Yazıcı-Ersoy 2012; Karadağ-Toprak 2021) da yapılmıştır. Ayrıca Türkçenin tarihî ve çağdaş dönemlerinde kadın anlamına gelen sözcük ve ibareler de araştırmacılar tarafından işlenmiştir (Bang 1925; Zülfikar 1988; Güner 2013). Bu çalışmada da Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılan eserlerdeki kadına dair söz varlığı tespit edilmiş, kategorilere ayrılarak incelenmiştir.

¹ Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılan eserler ve bu eserlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ata 2016: 25-58.

Yöntem

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinde kadına dair söz varlığının tespit edilebilmesi amacıyla Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Muînü'l-Mürîd* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi* ile Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Husrev u Şîrîn* ve *İbni Mühennâ Lugâtu* taranmış, elde edilen sözcükler kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Bu sözcüklerin ilk olarak hangi metinlerde tanıklandığı üzerinde durulmuştur. Çok anlamlı sözcüklerin her bir anlamına Türkçenin hangi devresinde rastlanıldığı tespit edilmiştir. Sözcüklerin eserlerde geçtikleri yerler de belirtilmiş, ayrıca her bir sözcük için cümle örneği verilerek sözcüğün bağlam içinde kullanımına da yer verilmiştir. Kategorilere ayrılarak incelenen sözcükler eğer metinde çok fazla yerde geçiyorsa makalenin hacmini çok genişletmemek adına her bir eserdeki örnekten üçer tanesinin satır numarası verilmiştir.

1. Kadın Cinsiyetini Ayırt Etmede Kullanılan Sözcükler

1.1. 'avrat (~ 'avret) < A. 'kadın' (NF 38/14, 48/11, 96/13-14, 305/3, 346/15-17, 351/8-9-10, 366/9, 370/6-7-9-10-11-12, 389/2-3, 397/11, 398/10, 399/5, ME 28/2, 28/8, 35/8, 50/7, 54/1, 166/1, 169/8, 173/5, 174/7, 175/6; KE 48r14, 51r1, 115v6, 143v3, 167r4, 170v3-18, 184v9, 194r10, 202v1, 239v18; HŞ 2129, 2572; HKT 370b/1)

Arapça kökenli olan sözcük, ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 41v4). tanıklanmıştır (Kök 2004: 281). Ancak sözcük Karahanlı Türkçesinde cinsiyet belirten bir sözcük olarak değil, 'eş, zevce' anlamında geçmektedir Harezmi Türkçesi eserlerinde hem cinsiyet işaretleyicisi olarak 'kadın' anlamında hem de 'eş, zevce' anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde de cinsiyet bildiren sözcüklerden biri olan *avrat* sözcüğü, günümüzde olumsuz bir anlam kazanmıştır.

'Avretge er üç nerse için gerek 'Kadına erkek üç şey için gerek' (KE 167r4)

Ayrıca *Nehcü'l-Ferâdis* (18/7, 226/7) ve *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da (12r13, 70v4) 'açığı haram olan vücut uzvu' anlamında da geçmektedir. Sözcüğün bu anlamı Arapçadaki aslı anlamıdır. Sözcük bu anlamıyla ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 260r1) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 71).

Boeschoten de sözcüğe ‘kadınların özel bölgeleri’, ‘çıplak vücut’ ve ‘kadın, zevce’ olmak üzere üç farklı anlam vermiştir (2022: 44b).

Tirig kaldım erse ‘avretim örtün, eger ölsem keff[enim] bolsun ‘Diri kalırsam edep yerimi örtün, ölürsem kefenim olsun’ (KE 70v4)

1.2. ħatun ‘kadın’ (NF 6/8-9-10, 18/11, 22/2 vd.; KE 8r14, 14v14, 21v4 vd.; HŞ 71, 212, 412, 1524, 1547, 1972, 2130, 2131, 2137, 2142, 2573, 3711, 3712, 4095, 4216, 4265, 4387, 4548, 4570, 4578; HKT 515b/2)

Clauson, Räsänen, Rásonyi, Gabain gibi araştırmacılar sözcüğün kökenini Soğdça olarak göstermişlerdir (EDPT 602b, VEWT 157a, Rasonyi 1963: 77, Gabain 1988: 273). Yazıtlar devrinden itibaren görülen *katun* sözcüğü, eski Türk yazıtlarında cinsiyet bildiren bir sözcük olarak değil, kağan eşlerine verilen bir unvan olarak kullanılmıştır. Yenisey Yazıtlarında ise bir nehir adı olarak geçmektedir.² Eski Uygur Türkçesinde de soyluluk unvanı olarak kullanılmaya devam eden sözcük 11.yüzyıldan itibaren unvan olarak kullanılma özelliğini kaybederek anlam genişlemesiyle sadece soylu kadınları değil, kadın cinsiyetini karşılamak için kullanılan bir sözcük hâline gelmiştir. Sözcük, Karahanlı Türkçesi devri eserlerinden *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te ‘kadın; Afrasiyab kızlarının unvanı’ anlamlarında geçmektedir (Dankoff-Kelly 1985: 133). Yine aynı dönem eserlerinden *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü’l-Hakayık*’ta *katun* sözcüğüne rastlanmazken Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde *katun* sözcüğü ‘kadın’ (TİEM 73 414r8) anlamında geçmektedir (Ünlü 2004: 239). Bu sebeple, Karahanlı Türkçesi devrini *katun* sözcüğün anlam genişlemesine uğramasında bir geçiş devri olarak görmek mümkündür. Sözcük, Harezmi Türkçesi eserlerinde ise söz başında *k > ħ* sızıcılığıyla *ħatun* biçiminde ve ‘kadın’ anlamında geçmektedir.

Kılıçta atda ħatunda vefâ yok ‘Kılıçta atta kadında vefa yok’ (HŞ 2131)

1.3. kız ‘kız, genç kadın’ (NF 364/12, 365/1-3 vd.; ME 72/8, 73/5, 77/3, KE 27v12-14, 28r13, 49r10 vd.; HŞ 428, 461, 521, 553, 568, 579, 596, 597, 598, 622, 636, 648, 649, 730, 747, 767, 1001, 1090, 1092, 1236, 1247, 1251, 1360, 1370, 1373, 1387, 1390, 1522, 1551, 1758, 1993, 2002, 2230, 2290, 2660, 2907, 3003, 3005, 3011, 3013, 3015, 3020, 3242, 3251, 3261, 4088, 4135, 4158, 4212)

² Sözcüğün Yenisey Yazıtlarında nehir adı olarak kullanımıyla ilgili bkz. Aydın 2011.

Clauson, sözcüğün temel anlamının ‘kız, evlenmemiş kadın’ olduğunu, daha sonraları sözcüğün anlamca daralmış şekli olan ‘kız evlat, dişi köle’ şekillerinin daha sık kullanılmaya başlandığını belirtir (EDPT 679b). Yazıtlar devrinden itibaren hem cinsiyet işaretleyicisi olarak hem de ‘kız evlat’ anlamlarında geçen sözcük 14. yüzyıldan itibaren ‘bakire’ anlamı da kazanmıştır. Bu anlamıyla *İbni Mühennâ Lugâti* (İML 144) ve *Codex Cumanicus*’ta geçmektedir (Argunşah ve Güner 2015: 741). Harezmi Türkçesi eserlerinde de hem cinsiyet işaretleyicisi olarak ‘kız, genç kadın’ anlamında hem ‘kız evlat’ hem de ‘bâkire’ anlamlarında geçmektedir.

Tün soñında qarıdı kız evde ‘Gecenin sonunda kız evde yaşlandı’ (ME 77/3)

1.4. tişi ‘dişi, kadın’ (NF 187/17, 234/9, 246/2, 293/17, 295/12, 328/13; ME 2/6, 14/6-7, 17/2, KE 4r9, 11r21, 24v1, 4 vd.; MM 15/2, 71/1-3-4, 72/4, 90/1, 169/2, 206/2, 242/1, 265/1; HŞ 1248, 1346, 1681, 1913, 2106, 2133, 2136, 2440, 3089, 3474, 3674, 4172, 4569; HKT 5701/4)

Köktürkçede görülmeyen sözcük, Eski Uygur Türkçesinden itibaren cinsiyet işaretleyicisi olarak kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi eserlerinde de ‘dişi, kadın’ anlamında cinsiyeti belirten bir sözcük olarak geçmektedir. Aynı zamanda hayvanlar için de kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde genellikle hayvan cinsiyetini belirtmek için kullanılır hâle gelmiştir.

Bu arada bir tişi iwuk keldi takı turuqtı erse, bu abdâl bardı tağı andın süt sağdı ‘Bu arada bir dişi geyik gelip durunca, bu derviş geldi ve ondan süt sağdı’ (NF 295-12)

1.5. uragut ‘kadın’ (KE 104v15, 121v15, 123v11-12-13-17-18, 124v15, 124r1, 134r11-12-14-15-16, 135v4, 136v11-12, 145v13, 147v12, 147r21, 165r16, 168r11, 172r14, 184v7, 199v21, 200r2-3, 202r20, 202v3)

Karahanlı Türkçesinden itibaren karşımıza çıkan sözcük, *Divânu Lugâti’t-Türk*’te kadını adlandırmada temel sözcük olarak kullanılmıştır (Güner 2013: 2660). Harezmi Türkçesi eserlerinde ise sözcüğün kullanım sıklığının azaldığı ve yerini *avrat* ve *hatun* sözcüklerine bıraktığı görülmektedir. Taranılan eserlerden sadece *Kıyasü’l-Enbiyâ*’da tanıklanmıştır.

Bu kēçe bu tok[san] uragut birle şöhet kılayın “Bu gece bu doksan kadın ile sohbet edeyim.” (KE 145v12-13)

2. Kadının Akrabalık Bağlarını İfade Etmede Kullanılan Sözcükler

2.1. Anne Anlamında Kullanılan Sözcükler

2.1.1. ana ‘anne’ (NF 170/2, 283/11-13, 289/9-10-11-13 vd.; KE 37v11, 53v7, 66r6 vd.; MM 162/3, 231/1, 259/1; HKT 35a/7, 519a/1, 579b/5)

Ana sözcüğü ‘anne’ anlamında ilk kez Dağlık Altay Yazıtlarından Kalbak-Taş A/46’da tanıklanmıştır (Kızlasov 2002: 132). Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi devirlerinde ‘anne’ anlamında genellikle *ög* sözcüğü kullanılırken Karahanlı Türkçesi devrinden itibaren yerini *ana* sözcüğüne bırakmıştır. Harezmi Türkçesi eserlerinde de ‘anne’ anlamında *ög* sözcüğü geçmezken *ana* sözcüğü tanıklanmaktadır.

Ey ana, men barayın tağı Peygāmbār ḥazratında aḥşam namāzı kılayın “Ey anne, ben gideyim ve Peygamber huzurunda akşam namazını kılayım.” (NF 170/2-3)

2.1.2. dāye < F. ‘süt anne’ (NF 4/14, 330/6-8, 360/1-2-3-5-6-9-12)

Farsça kökenli olan sözcük ilk kez 14. yüzyıl eserlerinde tanıklanmıştır. Kıpçak Türkçesi eserlerinden *İrşâdü'l-Mülûk* 445b/8’te (Toparlı 1992: 437) ve *Gülüstan Tercümesi* 5/12’de (Karamanlıoğlu 1978: 2) ‘süt anne’ anlamında geçmektedir. Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdîs*’te de aynı anlamdadır.

Bir kün Zelîḥāniḡ dāyası bar erdi, ol aydı: Ey Zelîḥā, seniḡ ne zaḫmatıḡ bar kim kündin kün za ‘ifbolu turur-sen? “Zeliha’nın süt annesi bir gün [şöyle] söyledi: Ey Zeliha, senin ne sıkıntın var ki günden güne böyle zayıflarsın?” (NF 360/1)

2.1.3. vālide < A. ‘anne’ (NF 25/6, 167/12, 176/2, 178/2-4, 203/4-5-7-8-10, 289/1)

Arapça kökenli olan sözcüğe İslâmî devrin ilk evresi olan Karahanlı Türkçesinde rastlanmaz. Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdîs*’te ise *ana* sözcüğüyle birlikte *vālide* sözcüğünün de kullanıldığı görülmektedir. Eserde özellikle dinî yönden kutsal kimselerin annesinden bahsedilirken *ana* yerine *vālide* sözcüğünün kullanılması dikkat çekicidir.

îmām Şāfi ‘îniḡ vālidesi müteḥayyir boldı “İmam Şafi’nin annesi hayret etti.” (NF 203/7)

2.2. Kız Evlât Anlamında Kullanılan Sözcükler

2.2.1. ‘ayāl < A. ‘kız evlat’ (NF 113/7, 114/2-3, 364/10 vd.)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez *Nehcü'l-Ferâdis*'te kız sözcüğüyle birlikte 'kız evlat' anlamında tanıklanmıştır.

ĶadguluĶ müteĶhayyir bolup oturur erke Ķeki 'ayâlnıĶ biri keldi, uftanu aydı "Kaygılı ve şaşkın bir şekilde otururken iki kız evlâdın biri geldi ve utanarak [şöyle] dedi." (NF 113-14)

2.2.2. kız 'kız evlat' (NF 114/7, 262/17, 364/15 vd.;KE 101v 17104r21, 143v 17 vd; ME 196/7, MM 71/4, 173/3, 259/2, 261/1; HKT 221b/4)

Harezmi Türkçesi eserlerinde cinsiyet işaretleyicisi olarak kullanımının yanında 'kız evlat' anlamında da geçmektedir.

Ķatun oĶul kıĶ tuĶurmadı, yılķı Ķara ĶamuĶ helâk boldı "Kadın oĶlan [ve] kız evlât doğurmadı, hayvan sürüsünün hepsi helâk oldu (KE 23v14)

2.3. Kız Kardeş Anlamında Kullanılan Sözcükler

2.3.1. eze 'büyük kız kardeş' (KE 37r4)

Clauson, sözcüğü *eĶe* şeklinde madde başı olarak sözcüğün hem 'annenin kız kardeşi' hem de 'abla' anlamlarına geldiğini belirtir (EDPT 20a). Sözcük, ilk olarak Karahanlı Türkçesinde *eĶe* 'abla' şeklinde geçmektedir (Dankoff-Kelly 1985: 19). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da ise *eze* (< *etse < *ece*) şeklinde ve 'büyük kız kardeş, abla' anlamında tanıklanmıştır. Sözcüğün *eze* şekli ağızlarda 'teyze' anlamında yaşamaktadır (DS XI 4501).³

Sâlih ol malnı ezelerinĶe bêrdiler, başın secdege urup MevlîĶa şükr kıldı "Salih o malı ablalarına verdi, başını secdeye koyup Mevlâ'ya şükretti." (KE 37r4-5)

2.3.2. siĶil 'küçük kız kardeş' (KE 45v11)

Clauson, *siĶil* sözcüğünün *eke* 'abla' sözcüğünün zıttı olduğunu söyler ve sözcüğü 'küçük kız kardeş' olarak anlamlandırır (EDPT 839a). Sözcük ilk olarak Orhon Yazıtlarından Köl Tegin (KT D 20) ve Bilge KaĶan (BK D 17) yazıtlarında tanıklanmıştır (Aydın 2012: 51-85). Eski Uygur Türkçesinde de 'küçük kız kardeş' anlamında geçen sözcük (U III 14), *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te 'erkeĶin kız kardeşi; baldız' anlamlarıyla geçer (Dankoff-Kelly 1985: 162). Sözcük 'küçük kız kardeş' anlamında Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da da geçmektedir.

³ Derleme Sözlüğü'ndeki diĶer şekiller için bkz. Li 1999: 171.

barğul ol erni siñili birle maña keltürgil “Git ve o adamı kız kardeşiyle birlikte bana getir” (KE 45v11)

2.4. Teyze-Hala Anlamında Kullanılan Sözcükler

2.4.1. ‘amma < A. ‘hala’ (NF 13/9, 17/14; KE 183v16, 186v4, 191r8-11, 216v18, 218v17-19, 235v7)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinde tanıklanmıştır ve ‘hala’ anlamında geçmektedir.

Peyğambar ‘as’nuñ ‘amması bar erdi, atasınıñ kız qarındaşı, Ātike atlığ. “Peygamber ‘aleyhis’selâmın babasının kız kardeşi, Atike atlı bir halası vardı.” (NF 13/9)

2.4.2. ‘ekeçi

‘birinin kendisinden yaşça büyük ve babasından yaşça küçük yakın kadın akrabası’, ‘yaşça küçük hala’, ‘abla’ şekillerinde anlamlandırılmış ve sözcüğün sonraları sadece ‘abla’ anlamında kullanıldığına dikkat çekmiş, sözcüğün yerini Orta Türkçeden itibaren ise Moğolca alıntı *egeçi* sözcüğüne bıraktığını belirtmiştir (EDPT 100b). Sözcük ilk olarak Orhon Yazıtlarından Köl Tegin Yazıtında (KT K 9) tanıklanmıştır (Aydın 2012: 62). Eski Uygur Türkçesi (TT I 155) ve Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti t-Türk*’te de *eke* ‘abla’ (Dankoff-Kelly 1985: 21) şeklinde geçmektedir. Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mu’inü’l-Mürîd*’de *ekeçi* ‘babanın kız kardeşi, hala’ şeklinde tanıklanmıştır. Çağdaş Türk dillerinde de ‘abla; hala; teyze; baldız’ gibi kadının akrabalık bağlarıyla ilgili anlamlarda kullanılmaktadır.⁴

Atadın anadın uyadın taķı/ oğul kız ya aħtığ nêçe asraqı / eçi ya ekeçi ya ħâla ya ħâl / bağışlap alumaz bu cüftin taķı “Babadan, anneden, kardeşten; oğul, kız, torun ve daha küçüklerden herhangi birine; amca, hala, teyze, dayıya bağışlanan mal geri alınmaz.” (MM 259/3)

2.4.3. ħâla < A. ‘teyze’ (NF 418/14; KE 66v20, 68r10, 97v15, 107r4, 116v14, 124r3, 125v21, 140v12; MM 259/3)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinde tanıklanmıştır ve ‘teyze’ anlamında geçmektedir. Sözcüğün Arapçadaki anlamı da ‘annenin kız kardeşi, teyze’dir. Türkiye Türkçesinde ise sözcük ‘babanın kız kardeşi, hala’ anlamında yaşamaktadır.

⁴ Sözcüğün çağdaş Türk dillerindeki şekilleri için bkz. Li 1999: 172.

Yūsufnıñ hālası Ya 'kūb yalavaçnıñ nikāhında erdi, atası hālası birle on bir karındaşı kamuğ Yūsufğa secde kıldılar. "Yusuf'un teyze Yusuf Peygamberin nika-hındaydı, babası teyzesi ile on bir karşının hepsi Yusuf'a secde ettiler." (KE 107r 4-5)

2.5. Büyükanne-Nine Anlamında Kullanılan Sözcükler

2.5.1. ceddēt < A. 'nine' (NF 176/2)

Arapça kökenli olan sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinden olan *Nehcü'l-Ferādis*'te 'nine' anlamında tanıklanmıştır.

Vālideñ Fāṭimatü'z-Zehrāğa barur-sen, ceddetiñ Hadicatü'l-Kübrāğa barur-sen. "Annen Fatımatü'z-Zehra'ya gidersen, ninen Hadicatü'l-Kübra'ya gidersen." (NF 176/2)

3. Kadının Yaşı ve Güzelliğiyle İlgili Sözcükler

3.1. 'acüz < A. 'yaşlı kadın' (NF 398/11-12-14-15-17, 399/1-6)

Arapça kökenli sözcük ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferādis*'te tanıklanmıştır.

Ey 'acüz sen kim turur-sen? tēp su'āl kıldı erse, ol 'acüz aydı "Ey yaşlı kadın sen kimsin diye sorunca o yaşlı kadın cevap verdi." (NF 398/11-12)

3.2. 'avān < A. 'orta yaşlı güzel kadın' (KE 164r15-18-21, 164v3)

Arapça kökenli sözcük ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kısasü'l-Enbiyā*'da tanıklanmıştır.

Yana bardı nev-kisedin borç aldı taķı 'avān birle dost boldı "Yine gitti sonradan görmeden borç aldı ve orta yaşlı güzel kadın ile dost oldu." (KE 164r18)

3.3. bālīga < A. 'yetişkin kadın' (KE 45v7, 76r12)

Arapça kökenli olan sözcük *bālīg* 'yetişkin' (OTL 86a) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kısasü'l-Enbiyā*'da tanıklanmıştır.

Meniñ qarındaşım bālīga turur destūr andın kılmaq kerek "Benim kardeşim yetişkin bir kadındır, izni ondan almak gerek." (KE 45v7)

3.4. hūrā < A. 'ahu gözlü güzel kadın, huri' (NF 320/9-14, 322/17, 407/17, 424/15)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferādis*'te tanıklanmıştır.

Ol hūrā aydı: Ol kēçe maña fermān boldı Haq te ‘ālādın “O ahu gözlü güzel kadın [şöyle] söyledi: O gece bana Hak te‘ālādan ferman geldi.” (NF 320/14)

3.5. kurtka ‘kocakarı’ (KE 28r16-18-19, 28v5, 30v3, 35v4, 40v18, 57v12, 80v7-10-11-12-13-14, 87v18-20-21, 88r2-3-5-6-8, 91r6, 95r8, 105v9, 109r8, 115r20, 128r17, 134v9, 143r2, 143v20, 144r1-2-4-12-18, 160v18-19-21, 161r1-2-3, 165r10-11-13, 167r17, 171r6)

Clauson, sözcüğün *aviçga* ‘yaşlı adam’ sözcüğünün dişil karşılığı olduğunu belirtir (EDPT 648b). Sözcük ilk kez *Irk Bitig*’te (IrkB. 13) tanıklanmıştır (Tekin 2013: 20). Karahanlı Türkçesi eserlerinde *Dîvānu Lugāti t-Türk* (Dankoff-Kelly 1985: 148) ve *Kutadgu Bilig*’te (KB 399, 1547, 3541) de *kurtga* ‘yaşlı kadın’ şeklinde geçmektedir (Arat 1979: 292). Sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü’l-Enbiyā*’da da *kurtka* şeklinde ve ‘kocakarı, yaşlı kadın’ anlamında tespit edilmiştir. Günümüz Türk dillerinden Hakasça, Karagasça ve Altaycanın Kumandı Ağzında ise ‘eş, zevce’ anlamında yaşamaktadır (Li 1999: 251).

‘Abire kurtka erdi ammā eki körklüg kızları bar erdi “Abire kocakarıydı ama iki güzel kızı vardı.” (KE 35v4)

4. Evlilik ve Cinsellikle İlgili Kadına Dair Sözcükler

4.1. Evlilik Öncesi Süreçte Kadınlı İlgili Sözcükler

4.1.1. mehr < A. ‘evlilik öncesi kadına verilen hediye’ (NF 205/8; HKT 36b/1)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez 14. yüzyıl eserlerinde tanıklanmıştır. Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü’l-Ferādis*’te ve Kıpçak Türkçesi eserlerinden *İrşadü’l-Mülük*’ta (İM 463b/6) ‘evlilik öncesi kadına verilen hediye’ anlamında geçmektedir (Toparlı 1992: 449). *Kalıñ* sözcüğüyle aynı anlamda kullanılmıştır.

Sēni bu yüz altun mehr üze cüflendi “Seninle bu yüz altın mehr ile evlendi” (NF 205/8)

4.1.2. kābīn < F. ‘damadın geline verdiği para, çeyiz’ (NF 409/14; KE 48r19; ME 15/7, 25/3-4; HŞ 2898, 3645, 4034, 4092, 4114, 4115; HKT 36a/6, 75b/1, 79b/8)

Farsça kökenli olan sözcük +sXz yokluk eki almış şekliyle *kābīnsiz* ‘güveyin geline verdiği ağırlık, mal, eşya, mehir olmadan’ anlamında Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 308r7) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 128). Harezmi Türkçesi eserlerinde ise sıklıkla karşılaşılan bir sözcüktür.

Kim cüftlense taķı kâbîn bêrmekke i 'tiķâdı bolmasa, ol kâbînni haķ borç tēp bilmese, ol zinâ kılģuķı turur “Kim evlense ve çeyiz vermeye isteği olmasa, o çeyizi Allah borç olarak bilmese, o zina yapacaktır.” (NF 409/14-15)

4.1.3. kalıj (~ kalın) ‘kadına verilen çeyiz’ (KE 43v1, 186v9, 191r4-7, 242r3)

Clauson sözcüğü ‘damat tarafından müstakbel gelinin ailesine ödenen bir miktar para’ olarak tanımlamıştır (EDPT 622a). Sözcük ilk kez Süci Yazıtında (S 7) *kalıj* ‘başlık parası, çeyiz’ şeklinde tanıklanmıştır (Ölmez 2015: 320). *Dîvânu Lugâti 'l-Türk*’te de aynı anlamda geçmektedir (Dankoff-Kelly 1985: 125). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kısasü 'l-Enbiyâ*’da tek bir yerde (KE 43v1) *kalın* şeklinde *nun* ile (ن), geçtiği diğer yerlerde (KE 242r3, 43v1, 186v8, 191r4, 181r7) ise *kalıj* şeklinde *nun+kef* ile (ك) yazılmıştır. Sözcük ‘kadına verilen çeyiz’ anlamındadır. Orta Türkçede *η > n* değişimi henüz tamamlanmadığı için imlâdaki bu farklılığın müstehsinlerin ağız farklarının imlâya yansımından kaynaklanması muhtemeldir.

Meniņ mâlım yok kim saņa ģalıj bêrsem “Benim sana çeyiz verecek malım yok ki.” (KE 43v1)

4.2. Evli Kadınla İlgili Sözcükler

4.2.1. ‘avrat (~ ‘avret) < A. ‘zevce, eş’ (HKT 407a/1)

Sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinde ‘kadın’ anlamı dışında ‘zevce, eş’ anlamında da tanıklanmıştır.

Ayęil cüftlerine taķı kızlarınęa taķı mu 'mınlarınıj ‘avratlarınęa, ıdsunlar özleri üze sarınęan nirselerinden “Söyle ki eşlerine ve kızlarına ve müminlerin eşlerine kendi üstlerine sardıkları şeylerden göndersinler” (HKT 407a/1)

4.2.2. erlig ‘kocası olan’ (NF 347/13)

er ‘erkek’ sözcüğüne +*lXg* sıfat yapan ekin eklenmesiyle oluşmuş olan *erlig* sözcüğü ‘kocası olan’ anlamında ilk kez *Nehcü 'l-Ferâdıs*’te geçmektedir.

Erlig ģatun zinâ kılsa taķı tanuķlar tanuķluķ bêrseler taķı özleri tōrt ģata ikrâr kılsa, Tanrı te ‘âlâ ģükmi ol turur kim anlarını taşlayu öltürmek kerek “Evli kadın zina yapsa ve tanıklar tanıklık yapıp dört kere tasdik etseler, Tanrı te ‘âlânın hükmü onları taşılayarak öldürmektir” (NF 347/13-14-15)

4.2.3. evlüg ‘zevce, eş’ (KE 23v7, 24r19, 27r20, 28r21, 28v2-5, 32v17, 45v2,

46r12, 49r7, 49v2-19, 56v20, 58r7, 59r16, 60v2, 61r6, 78v19, 83v10-11, 210r11, 224r16-21, 228v5-13, 235r18-19, 244r5)

Clauson, sözcüğün kökenini *ev* olarak göstererek ‘ev sahibi’ ve genellikle ‘evli’ anlamlarında kullanıldığını belirtir (EDPT 10a). *Ev* ‘ev’ sözcüğüne +*lXg* sıfat yapan ekin eklenmesiyle oluşmuş olan sözcük ‘zevce, eş’ anlamlarında Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 169v9) tanıklanmıştır (Kök 2004: 163). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da da sözcük aynı anlamda geçmektedir.

Nūhnu evlügi kâfir erdi “Nuh’un zevcesi kâfirdi.” (KE 23v7)

4.2.4. hatun ‘eş zevce’ (NF 16/6, 17/9-10-13, 18/1-11, 33/9, 47/12, 63/8, 65/7, 69/8-10, 70/1, 75/3-7, 82/15, 84/16, 101/16, 112/15, 121/16, 122/2-4, 135/13-16, 136/1-2-16, 143/8-9, 145/17, 146/1, 156/16-17, 157/16, 160/5-10, 166/16, 169/10, 170/14, 180/3-7-14, 182/4, 189/12-16, 193/2, 192/7-8, 203/15, 209/16, 234/2-4-13, 253/13-15, 255/13-15, 256/4-10, 257/3-7, 261/17, 262/17, 297/16, 313/16, 314/2, 331/4-6-7-12-13, 332/8-10-13, 333/14-15-16, 334/9, 335/3, 347/6, 348/1-9, 359/5, 361/15, 382/16, 414/6-7, 415/2-7, 416/5, 419/3; KE 2r16, 38r6, 46r11, 52r19, 57v12, 13, 60r7, 65v14, 66v1, 15, 82r13, 85r7, 10, 95r1, 105r7, 110v9, 118r3, 125r16, 135v20, 142v6, 143v9, 11, 12, 16, 144v6, 145r7, 145v2, 11, 12, 14, 18, 19, 152r10, 152v9, 11, 13, 14, 16, 154v3, 14, 155v17,21, 158r7, 20, 164r14, 17, 19, 166v1, 3, 167v21, 172r16, 17, 18, 20, 175r1, 198r17, 21, 213r6, 223r1, 18, 224v8, 11, 17, 228v8, 230r1, 7, 233v16, 234v1, 5, 235r20, 21, 235v1, 240v9, 15, 241r2, 14, 241v2, 3, 4, 5, 243r17, 243v1, 244r8; ME 27/1, 59/7)

Sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinde ‘kadın’ anlamı dışında ‘zevce, eş’ anlamında da tanıklanmıştır.

Tört ay yavumashlığa andıktı hatunınga ‘Zevcesine dört ay yaklaşmayacağına ant içti.’ (ME 59/7)

4.2.5. kelin ‘gelin’ (NF 272/9; ME 27/3, 43/4, 144/7, 152/4; KE 22v15, 27r14, 49r13, 183r6, 184v5, 198r2)

Clauson, sözcüğün *kel-* ‘(aileye) gelen kişi’ fiilinden türediğini belirterek sözcüğü ‘birinin erkek kardeşinin ya da oğlunun karısı’ şeklinde anlamlandırmıştır (EDPT 719a). İlk kez Yenisey Yazıtlarından E 3/6’da tanıklanan sözcük (Aydın 2015:

40), Eski Uygur Türkçesi (TT VI 311) ve Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti 'l-Türk*'te de *kelin* 'gelin' şeklinde geçmektedir (Dankoff-Kelly 1985: 101). Harezm Türkçesi eserlerinde de sözcük aynı anlamda kullanılmıştır.

Kelinni küdegüsü evinge ıddı "Gelini güveyinin evine gönderdi" (ME 144/7)

4.2.6. kuma 'aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı; cariyeye' (NF 6/11, 192/10-12-14, 209/16; ME 95/2, 191/6)

Räsänen, sözcüğün kökenini Moğolca olarak göstermiştir (VEWT 299b). Sözcük ilk kez Harezm Türkçesi eserlerinde tanıklanmıştır.

Süleymân peygâmbarnıñ üç yüz nikâhlı hatunı bar erdi tağı yeti yüz kuması bar erdi "Süleyman Peygamberin üç yüz nikâhlı zevcesi vardı ve yedi yüz kuması vardı" (NF 209/15-16)

4.2.7. küni 'aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı, kuma' (NF 397/11-12)

Clauson, sözcüğü 'kıskançlık, kıskanç' ve 'kuma' şekillerinde anlamlandırmıştır (EDPT 727a). Sözcük ilk kez Orhon Yazıtlarından Bilge Kağan Yazıtında (BK D 30) *küni* 'hasetlik' şeklinde tanıklanmıştır (Aydn 2012: 91). Eski Uygur Türkçesinde de yine 'kıskanç, kıskançlık' anlamlarında geçmektedir (TT III 90; TT IV 73). Sözcük, Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti 'l-Türk*'te ise 'kuma' anlamındadır (Dankoff-Kelly 1985: 114). Harezm Türkçesi eserlerinden *Nehcü 'l-Ferâdis*'te de yine *küni* 'kuma' şeklinde geçmektedir. *Nehcü 'l-Ferâdis*'te 'aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı, kuma' anlamında hem *kuma* hem de *küni* sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir.

Dünyâ tağı âhîrat ekegüsü êkki küni 'avret meñizlig turur "Dünya ve ahiretin ikisi iki kuma kadına benzer" (NF 397/11)

4.2.8. yumşak 'zevce, eş' (MM 82/3)

Tarihî kaynaklarda rastlanmayan bu sözcük, Harezm Türkçesi eserlerinden *Mu 'inü 'l-Mürîd*'de 'zevce, eş' anlamında tanıklanmıştır.

Mezi oynayurda keltür yumşakın "Mezi, insanın eşiyle oynadığında gelen sudur" (MM 82/3)

4.2.9. za'ife < A. 'zayıf güçsüz kadın; zevce, eş' (NF 125/10-12, 130/6-7, 131/12, 334/7, KE144r16-17)

Arapça kökenli olan sözcük, *za'if* 'zayıf, güçsüz, kuvvetsiz, tâkatsiz, kansız, arık' (OTL 1166a) sözcüğünün müennesidir 'zayıf, güçsüz kadın' anlamının yanında Harezmi Türkçesi metinlerinde 'eş, zevce' anlamında da geçmektedir.

Tegme yılda altmış câme böz, bir kat ton za'ifeğga bereyin, men tirig bar ersem kaygurmağıl "Her yıl altmış elbise kumaşı, bir kat elbise eşine vereyim, ben hayatta oldukça kayılanma" (KE 144r16)

4.3. Evlilik Bağı Sona Ermiş Kadınlarla İlgili Sözcükler

4.3.1. tul 'dul' (NF 88/5, 94/16, 106/11, 109/9, 209/9, 253/6, 407/10, 424/14; ME 190/2; KE 40v18, 108r18, 168r11, 182v10, 183r3, 186v17, 198r18)

Sözcük ilk kez Yenisey Yazıtlarından E 45/9'da tanıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesinde (TT VII 37, 2) ve Karahanlı Türkçesinde eserlerinden *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te (Dankoff-Kelly 1985: 199) ve *Kutadgu Bilig*'te (KB 84, 1376, 2473, 2498, 3238, 4144, 5029, 5302, 5824, 6487) de geçmektedir (Arat 1979: 465). Harezmi Türkçesi eserlerinde de geçen sözcük *tişi*, *hatun*, *kurtka* gibi sözcüklerin sıfatı olarak kullanıldığı için dul kalan kişilerin kadın olduğu anlaşılmaktadır. Sözcük bu dönem eserlerinde Türkiye Türkçesindeki gibi cinsiyet ifade etmeksizin 'eşinden boşanmış veya eşi ölmüş erkek veya kadın' anlamında kullanılmamış, dul kalan kadını adlandırmada kullanılmıştır.

4.3.2. erkmiş

'dul kadın' (İML 250)

İbni Mühennâ Lugâtinde erkmiş sözcüğü 'dul kadın' anlamındadır.

4.4. Evliliğin Sona Ermesiyle İlgili Sözcükler

4.4.1. 'iddet < A. kocasından boşanan kadının tekrar evlenebilmesi için üç defa hayız görüp temizleninceye kadar geçecek süre (NF 255/16, 180/14, 182/12; MM 265/1-2-3, 266/2)

Arapça kökenli olan sözcük, ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 412r 4-5-8, 413v6) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 237). Harezmi Türkçesi eserlerinde de geçmektedir.

Tişi 'iddet içre takı öldi er / nêteg bolğay emdi bu 'iddet muñar "Bir kadın iddet süresindeyken erkek ölürse bu iddet süresi onun için nasıl uygulanacak?" (MM 265/1-2)

4.4.2. müt'a < A. boşanan kadına ayrılma bedeli verme (HKT 28b/9, 36a/8, 404b/9)

Arapça kökenli olan sözcük, ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 308r2) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 128). Harezmi Türkçesi eserlerinde de geçmektedir.

Anlarnıñ 'iddetdin kim sanayur siz anı, mut'a birin anlarga “İddetini saydığınız kişilere müt'a verin” (HKT 404b/9)

4.5. Kadın Bekâretiyile İlgili Sözcükler

4.5.1. bekâret (~ **bikâret**) < A. bekâret, kızlık (NF 398/17, 419/4; HKT 510b/3)

Arapça kökenli olan sözcük, ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferâdis*'te tanıklanmıştır.

Men Peygâmbarka bikâret birle keldim taqı öñin hatunlar bikâret birle kelmedi “Ben Peygamber'e bekâretle geldim ve diğer kadınlar bekâret ile gelmediler” (NF 419/4)

4.5.2. bıkır (~ **bikir**) < A. bâkire, kız oğlan kız (NF 398/17, 399/1-2-4; KE 172v17)

Arapça kökenli olan sözcük, ilk kez 14. yüzyıl eserlerinde tanıklanmıştır. Kıpçak Türkçesi eserlerinden *İrşâdü'l-Mülûk*'ta (İM 405b/4, 409a/1) ‘dokunulmamış kız, kız oğlan kız’ anlamında geçmektedir (Toparlı 1992: 410-412). Harezmi Türkçesi eserlerinde de aynı anlamdadır.

Neteg bıkır bolur-sen? tedi erse, ol aydı. “Nasıl bakire olursun deyince o cevap verdi.” (NF 399/2)

4.5.3. kız ‘bâkire’ (ME 144/6; HKT 512a/2)

14. yüzyıldan itibaren ‘bakire’ anlamı da kazanan sözcük bu anlamıyla Harezmi Türkçesi eserlerinde de geçmektedir.

Kızlıkn aldı kızınıñ “Bâkirenin bekâretini aldı.” (ME 144/6)

4.5.4. kızlık ‘bekâret, kızlık zarı’ (ME 136/2, 144/6; KE 136v12)

Sözcük, *kız* ‘kız’ sözcüğüne +*lXk* ekinin eklenmesiyle oluşmuştur ve ‘bekâret’ anlamında kullanılmaktadır. İlk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'te tanıklanmıştır.

Ƙızladı anı, ƘızlıƘın aldı “Onun ƘızlıƘını bozdu, bekâretini aldı.” (ME 136/2)

4.5.5. Ƙız oğlan ‘bâkire Ƙız’ (NF 319/11)

Bıkr sözcüğüyle eş anlamlı olarak *Ƙız oğlan* ibaresi de ‘bâkire Ƙız’ anlamında *Nehcü’l-Ferâdis*’te geçmektedir. Bu ibare ilk olarak 14. yüzyıl eserlerinde tanıklanmıştır. Ƙıpçak Türkçesinde eserlerinden KM’de de kullanılmaktadır (Houtsma 1894: 90).

Bu mēvelerin uluğluğı Ƙız oğlan emükinçe tügeçke bolğay “Bu meyvelerin büyüklüğü bâkire Ƙız memesi kadar olacak” (NF 319/11)

5. Kadının Toplumsal Konumuyla İlgili Sözcükler

5.1. Toplumda Yüksek Bir Statüye Sahip Kadınlarla İlgili Sözcükler

5.1.1. melike < A. ‘kadın hükümdar’ (KE 147v21, 148r2-6, 159r3-4, 184v20, 186v12; HŞ 205, 212, 237, 239, 245)

Arapça kökenli olan *melik* ‘hükümdar’ (OTL 728a) sözcüğünün müennesidir. Sözcüğe İslâmî devrin ilk evresi olan Karahanlı Türkçesinde rastlanmaz. Harezmi Türkçesi eserlerinden *Ƙısasü’l-Enbiyâ*’da ‘kadın hükümdar’ anlamında geçmektedir.

Begler aydılar: ey melike, bitigni okığıl, ne ermiş köreliñ “Beyler [şöyle] söylediler: Ey melike, fermanı oku, neymiş görelim.” (KE 147v21)

5.2. Köle, Cariye, Esir ve Hizmetçi Kadınlarla İlgili Sözcükler

5.2.1. cāriye < A. ‘cariye, hizmetçi Ƙız’ (NF 65/4-8-9, 190/9-11-12-13, 191/2-3, 239/11-12, 240/1, 258/16-17, 259/1-2-3-5, 310/8-9-10-11, 321/13-14-15-17, 322/1-2-4-5, 347/15, 414/10, 433/12)

Arapça kökenli olan sözcük, ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü’l-Ferâdis*’te tanıklanmıştır.

Yana bir cāriye körer-men, begāyat körkliğ “Yine son derece güzel bir cariye görürüm.” (NF 65/8-9)

5.2.2. hādime < A. ‘kadın hizmetçi’ (NF 220/3-6, 253/8, 254/8, 415/14)

Arapça kökenli olan sözcük, *hādım* ‘hizmet eden’ (OTL 369b) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü’l-Ferâdis*’te tanıklanmıştır.

5.2.3. karabaş (~ karavaş) ‘cariye, kadın köle’ (NF 17/8-10, 18/12, 65/10, 87/2, 97/15, 98/7, 140/9, 151/16-17, 152/5-8, 161/5-6-8, 182/13, 193/3, 219/5, 284/5-

8, 262/1, 328/11, 329/10-13, 347/8, 416/4, 424/10; ME 41/4, 64/8, 72/8, 73/5, 207/7, 218/3; KE 30r1-3, 36v7, 45v15, 46v6-7-18-21, 47r1, 48r5, 78v3, 84r12, 92v4-19, 108v5-6-7, 105r15, 110r1, 142v3, 143r16, 149r18, 149v2, 151v21, 190v10-12-14, 192r5-7, 193r11-14, 193v6, 219r15, 230r16; MM 72/2; HŞ 740, 741, 1171, 1176, 2002, 2201, 3054, 3056, 3255; HKT 32b/7)

Sözcük ilk kez Eski Uygur Türkçesinde tanıklanmıştır (Wilkens 2021: 334b). Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig'te (KB 1618, 1622) de geçen sözcük (Arat 1979: 223) Harezmi Türkçesi metinlerinde 'cariye' anlamında en sık karşılaşılan sözcüktür.

adağ tizge tegrü bileki başı / açar bolsa ma'zür qarabaş kişi "Cariyelerin dize kadar ayağını, bileğini ve başını açmasında bir sakınca yoktur." (MM 72/1-2)

5.2.4. kırkın 'cariye' (KE 77r13; HŞ 2002, 2660)

Clauson sözcüğün önceleri 'hizmetçi kız, genç kadın' anlamında olduğunu sonraki dönemlerde 'cariye, kadın köle' anlamı kazandığını belirtir (EDPT 654a). Eski Uygur Türkçesi (U III 42, 24) ve Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* (Dankoff-Kelly 1985: 140) geçen sözcük Harezmi Türkçesi eserlerinde de 'cariye' anlamında tanıklanmıştır.

Kız kırkınları birle karşı oturup ün tüzüp aytu başladı "Kız cariyeleri ile karşılıklı oturup güzel sözler söylemeye başladı." (KE 77r13-14)

5.2.5. kırnak 'cariye' (HŞ 3065; İML 152)

Clauson, sözcüğü 'kadın köle, cariye' olarak anlamlandırmıştır (EDPT 661b). Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* (Dankoff-Kelly 1985: 140) tanıklanan sözcük, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Husrev u Şîrîn'de* de 'cariye' anlamında geçmektedir.

tutar kaç kırnak uşbu iş için ol "Kaç cariye bu iş için onu tutar." (HŞ 3065)

5.2.6. küñ 'cariye, kadın köle' (KE 47r1, 66v21, 158v9, 219r17, 226v7, 236v12, 238r13; HŞ 4547; İML 147)

Clauson, sözcüğü 'kadın köle' olarak adlandırarak sözcüğün *kul* sözcüğünün dişil karşılığı olduğunu belirtir (EDPT 726a). Yazıtlardan devrinden itibaren Türkçenin tarihî devirlerinde tanıklanan sözcük, Harezmi Türkçesi eserlerinde de 'cariye, kadın köle' anlamında geçmektedir.

Nāmaznı ıoığmay, ıul küñni [e]đgü tutuı, āhır vaşıyyeti bu erdi “Namazı bırakmayın, kul köleyi iyi tutun, son vasiyeti buydu.” (KE 238r13-14)

6. Kadın ve Din İlişkisiyle İlgili Sözcükler

6.1. Dinî Bakımdan Kadımla İlgili Olumlu Sözcükler

6.1.1. mü'mine < A. ‘inançlı kadın’ (NF 305/13; KE 60v9)

Arapça kökenli olan sözcük, *mü'min* ‘iman etmiş, İslâm dinine inanmış’ (OTL 863b) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 375r8) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 197). Harezml Türkçesi eserlerinde de ‘inançlı kadın, iman etmiş kadın’ anlamında geçmektedir.

Ol şeri ‘atda mü’mine nikāhı kâfir birle revā erdi “O şeriatde mü’min kadının nikahı kâfir ile eşdeğerti.” (KE 60v9)

6.1.2. *sāliha* < A. ‘dinin emrettiği kaidelere uygun hareket eden kadın’ (KE 172r14)

Arapça kökenli olan sözcük, *sālih* ‘dinin emrettiği kaidelere uygun harekette bulunan’ (OTL 1100a) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezml Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyā*’da tanıklanmıştır.

İsî vaktinde bir şāliha urağut bar erdi, tennūr başığa etmek [bi]şürgeli keldi kolunda oğlanı birle “İsa vaktinde bir salih kadın vardı, kolunda çocuğuyla ekmek pişirmek için fırının başına geldi.” (KE 172r14-15)

6.1.3. seyyide < A. ‘muhterem kadın’ (KE 190v12-16)

Arapça kökenli olan sözcük *seyyid* ‘efendi, bey, ağa; Hz. Muhammed’in torunu Hz. Hasan’ın soyundan gelen’ (OTL 1136a) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezml Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyā*’da tanıklanmıştır.

Ey seyyide-i ‘Arab bizdin nelük kızler-sen a[nıñ] Muhammed erdükin “Ey Arap seyyidesi, bizden onun Muhammed olduğunu niçin gizliyorsun?” (KE 190v12-13)

6.1.4. zāhide < A. dindar kadın (KE 152r10)

Arapça kökenli olan sözcük, *zāhid* ‘çok, aşırı sofu, kaba sofu’ (OTL 1400a) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezml Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyā*’da tanıklanmıştır.

Hüdhüd atlığ ğatunı bar erdi yawlağ arığ zāhide erdi “Hüdhüd adlı eşi vardı,

çok günahsız dindar bir kadındı.” (KE 152r10)

6.2. Dinî Bakımdan Kadınlı İlgili Olumsuz Sözcükler

6.2.1. fāsıka < A. ‘Allah’ın emirlerini tanımayan, günahkâr kadın’ (KE 158v5, 159r7-18-20)

Arapça kökenli olan sözcük, *fāsık* ‘Allah’ın emirlerini tanımayan’ (OTL 300b) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezm Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da tanıklanmıştır.

Ey fāsıka maña sendin düşmenrak kişi yok “Ey günahkâr kadın, bana senden daha düşman kimse yok.” (KE 159r7-8)

6.2.2. kâfire < A. ‘Allah’ın varlığını ve birliğini inkâr eden kadın’ (KE 81v18, 145r4-13-14)

Arapça kökenli olan sözcük, *kâfir* ‘Allah’ın varlığını ve birliğine inandımayan’ (OTL 576b) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez 14. yüzyıl eserlerinde tanıklanmıştır. Harezm Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da geçen sözcük, Kıpçak Türkçesi eserlerinden *İrşâdü'l-Mülük*’ta (İM 22a/8) da görülür (Toparlı 1992: 159).

Süleymân hatunı butğa tapunsa kâfire bolğay erdi “Süleyman’ın zevcesi puta tapınsa kâfire olacaktı.” (KE 145r13-14)

6.2.3. mel’üne < A. ‘Tanrı tarafından lanetlenmiş kadın’ (KE 159r17)

Arapça kökenli olan sözcük, *mel’ün* ‘lanetlenmiş’ (OTL 728b) sözcüğünün müennesidir ve ilk kez Harezm Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da tanıklanmıştır.

Mundın kitgil, bu mel’üne seni öltürmesün tēp kitti ‘Buradan git, bu lanetlenmiş kadın seni öldürmesin diyerek gitti.’ (KE 159r17)

7. Kadın Bedeni ve Sağlığıyla İlgili Sözcükler

7.1. Gebelikle İlgili Sözcükler

7.1.1. hāmile < A. ‘hamile, gebe’ (KE 104r1, 145v15, 167v14)

Arapça kökenli olan sözcük, *hāmil* ‘yükli’ (OTL 384a) sözcüğünün müennesidir. *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da *yüklüg* ‘hamile, gebe’ sözcüğüyle birlikte geçmektedir ve aynı anlamda kullanılmıştır.

Ol kēçe kamuğ hatunlarığa bardı seksen toquzı hāmile bolmadı birisi hāmile

boldı “O gece bütün zevcelerine gitti, sensen dokuzu hamile olmadı, birisi hamile oldu.” (KE 145v14-15)

7.1.2. yüklüg ‘hamile, gebe’ (ME 28/2, 54/1-2-3; KE 33r6, 78v4, 38r3-6, 98v12, 136v12, 169r7, 183r2; KHT 319a/4)

Sözcük *yük* ‘yük’ sözcüğüne +*LXg* sıfat yapan ekin eklenmesiyle oluşmuştur. ‘Hamile, gebe’ anlamında ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 413v6) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 237). Harezmi Türkçesi eserlerinde de aynı anlamda geçmektedir.

Tegme biri ekişer oğulğa yüklüg boldılar “Her biri ikişer oğula hamile kaldılar.” (KE 78v4)

7.2. Âdet Görmeyle İlgili Sözcükler

7.2.1. hāyız < A. ‘ay hâli olan kadın’ (NF 38/14) ~ **hayz** ‘ay hâli olan kadın’ (KE 12r3-9, 145r12, 168v17; MM 90/1, 266/3; HKT 33b/7, 535b/9, 536a/1)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 413v5) karşımıza çıkmaktadır (Ünlü 2004: 237). Harezmi Türkçesi metinlerinde de tanıklanmıştır.

kerek hayz kerek ay kerek yā vefāt / nē birle kim anda ozaqlık kopar “İster aybaşı ister ölüm olsun, hepsi önceki gibidir.” (MM 266/3-4)

7.2.2. istiḥāza ‘< A. ay hâli olan kadın’ (KE 12r7-9)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez *hayz* sözcüğüyle eşanlamlı olarak ‘ay hâli olan kadın’ anlamında *Kıyasü'l-Enbiyā*’da geçmektedir.

Tevbedin soñ istiḥāza boldı arıqlık bērildi “Tövbeden sonra ay hâli oldu, temizlik verildi.” (KE 12r9)

7.3. Kadın Üreme Organlarıyla İlgili Sözcükler

7.3.1. ferc < A. ‘dişilik organı’ (NF 346/15, 351/4-5-6, 346/8, 347/1, 382/4; KE 19r5-7; MM 88/2; HKT 317b/1)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 307v7, 422v6) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 126-248). Harezmi Türkçesi eserlerinde de ‘dişilik organı’ anlamında geçmektedir.

Biliñ sünneti ėlni yumağ oza / taqtı fercni yumağ kemiş suw süze “Bilin ki

guslün sünneti önce eli yıkamak ve suyunu süzerek edep yerini yıkamaktır.” (MM 88/1-2)

7.3.2. raḥm < A. ‘rahim, dölyatağı’ (NF 234/5-14)

Arapça kökenli olan sözcük ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası Kuran tercümesinde (TİEM 73 389v4) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 212). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Nehcü'l-Ferādis*'te de ‘rahim, dölyatağı’ anlamında geçmektedir.

Ėmdi bu ḥatunuy oḡlan tuḡurmakka ṣālih boldı, raḥmı arıldı “Şimdi bu hatun çocuk doğurmaya elverişli oldu, rahmi temizlendi.” (NF 234/13-14)

8. Kadın Giyimiyle İlgili Sözcükler

8.1. burka < A. ‘örtü, peçe’ (HŞ 1364, 1426, 3546)

Kökene Arapça *burku* olan sözcük ilk kez Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinden *Husrav u Şirin*'de tanıklanmıştır.

Yüzinge barça burka bağladılar revān ṣāh ḥıḍmatınḡa uğradılar “Yüzüne burka bağlayıp Revan şahı hizmetine niyetlendiler.” (HŞ 1364)

8.2. bürünçük < ‘baş örtüsü’ (HKT 338b/9)

Sözcük ilk kez Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Divānu Lugāti'l-Türk*'te ‘baş örtüsü’ anlamında geçmektedir (Dankoff-Kelly 1985: 83). Harezmi Türkçesinde de aynı anlamda tanıklanmıştır.

Takı ursunlar bürünçekleri yaḡaları üze “Ve baş örtülerini yakaları üzerine koysunlar.” (HKT 338b/9)

8.3. cāme < F. ‘elbise’ (KE 144r15-16)

Farsça kökenli olan sözcük ilk olarak Karahanlı Türkçesi eserlerinden *Atebetü'l-Hakayık*'ta (AtH. 330) tanıklanmıştır (Arat 2006: 67). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyā*'da ‘elbise’ anlamında geçmektedir.

Bir cāme böz ol balıḡ birle Süleymānḡa bērdiler “O balık ile bir elbise kumaşını Süleyman'a verdiler.” (KE 144r15)

8.4. çadır < F. ‘kadın giyimi, çarşaf’ (KE 45v12, 85v2, 118v15; NF 163-7, 9, 10)

Farsça kökenli olan sözcük ilk kez Karahanlı Türkçesiyle yazılmış satır arası

Kuran tercümesinde (TİEM 73 393r8) tanıklanmıştır (Ünlü 2004: 217). Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da 'çadır; örtü; kadın giyimi, çarşaf' anlamlarında geçmektedir.

Sâre başınğa bir kettân çadır örtünüp kirdi "Sâre başına keten bir çarşaf örtüp girdi." (KE 45v12)

8.5. şāmūşa < 'kadınların takındıkları bir cins süs eşyası' (ME 106/3, 192/7; MM 192/2)

Sözcük, sadece Harezmi Türkçesi eserlerinde geçmektedir. Boeschoten, sözcüğün kökenini İrani dillerden Harezmi olarak göstermiştir (2022: 306b).

bilezük yüzük yâ kırañdın nişâb / ısırga ya şāmūşalardın hisâb / kılıp bêrgü bu cümlesindin zekât "Bilezik, yüzük, inci, küpe ve takıların nisabı hesaplanmalı ve bunların hepsinin zekâtı verilmelidir." (MM 192/1-2-3)

Sonuç

Harezmi-Altın Ordu eserlerinin tarandığı bu çalışmada kadına dair 63 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerden '*avrat hatun* ve *kız* sözcükleri çok anlamlıdır. Hem cinsiyet ayırt edici olarak 'kadın' hem de 'eş, zevce' anlamlarında kullanılan '*avrat* ve '*hatun* sözcüklerinin yanında *kız* sözcüğü de hem 'genç kadın' anlamında cinsiyet ayırt edici olarak hem 'kız çocuk' anlamında akrabalık adı olarak hem de 'bâkire, el değmemiş' anlamında geçmektedir. Yazıtlarda kağan eşlerinin unvanı olarak kullanılan '*hatun* sözcüğü Harezmi-Altın Ordu eserlerinde anlam genişlemesine uğramış biçimiyle genel olarak kadın cinsiyetini belirtmek için kullanılır hâle gelmiştir. Bu dönem eserlerinde kadın cinsiyetini belirtmek için kullanılan sözcüklerden *tîşi* sözcüğünün ise günümüz Türkçesinde kullanım alanı daralmış, daha çok hayvan cinsiyetini belirtmek için kullanılır olmuştur. Bir diğer cinsiyet ayırt edici sözcük olan *uragut* sözcüğü Harezmi Türkçesi eserlerinden sadece *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da geçmektedir. Karahanlı Türkçesi devrinde sıklıkla kullanılan sözcüğün kullanım sıklığının bu dönemde azalmaya başladığı görülmektedir.

Kadının biyolojik cinsiyetini adlandırmada kullanılan bu sözcüklerin yanında kadının toplumsal cinsiyet rolleriyle ilgili sözcükler de dikkat çekicidir. Cinsiyete yönelik kalıplaşmış yargılara, toplumun tanımlayıp belirlediği ve bireyin yerine ge-

tirmesi istenilen cinsiyetle ilişkili beklentilere *toplumsal cinsiyet rolleri* denir (Çolak 2020: 59). Geleneksel ataerkil toplumlarda kadının belirli bir yaşa geldiğinde evlenmesi, ev işleri ve çocukların bakımından sorumlu olması kadının toplumsal cinsiyet rollerinden biridir. Bu bağlamda taranılan eserlerde evli kadınlarla ilgili adlandırmaların çokluğu göze çarpmaktadır. Hem nikâhlı kadınlarla ilgili sözcüklere (‘*avrat* ~ ‘*avret*, *erlig*, *evlüg*, *hatun*, *kelin*, *yumşak*) hem de kuma (*kuma*, *küni*) anlamındaki sözcüklere metinlerde rastlanmaktadır.

Evlilikle ilgili kadının toplumsal cinsiyet rollerinden biri de anneliktir. Çünkü; kadın çocukla varlığını doğrular ve evlilik çocukla anlam kazanır (Beauvoir 1993: 110). Taranılan metinlerde de kadının gebelik süreci (*yüklüg*, *hāmīle*) ve anne kavramıyla ilgili (*ana*, *dāye*, *vālide*) sözcüklere rastlanmıştır.

Kadının toplumsal statüsüyle ilgili adlandırmalarda kölelik ve cariyelekle (*cāriye*, *karabaş*, *kırkın*, *kırnak*, *kün*) ilgili sözcükler de bu dönem metinlerinde sıklıkla geçmektedir.

Toplumsal cinsiyet kalıplarının çifte standartlarından biri de namusun kadın bedeniyile ilişkilendirilmesidir. Kadın bedeni, bekâretini muhafaza etmesi üzerinden namusun en somut göstergesi olagelmıştır. Bekâret, kadın için namuslu olmanın bir göstergesi olmuştur (Bilgin 2016: 224). Taranılan eserlerde de kadın bekâretiyle ilgili ifadelerin (*bekâret* ~ *bikâret*, *bikr* ~ *bikir*, *kız*, *kızlık*, *kız oğlan*) fazlalığı dikkat çekicidir.

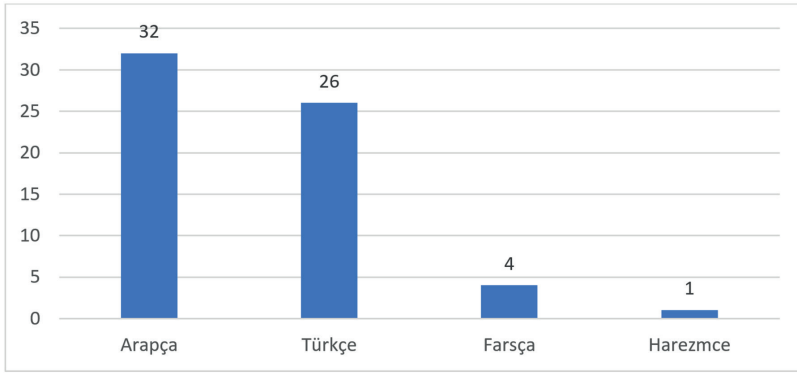
Kadına biçilen toplumsal cinsiyet rollerinden biri de fiziksel görünümle ilgilidir. Kadınların güzel, alımlı, cazibeli olması beklenirken erkeklerin ise güçlü, çevik, heybetli olması toplumsal cinsiyet bağlamında onaylanır (Çolak 2020: 68). Taranılan metinlerde de kadının yaşı ve güzelliğine ilişkin söz varlığı (‘*acüz*, ‘*avān*, *bālīga*, *hūrā*, *kurtka*) tespit edilmiştir.

Harezmi-Altın Ordu sahası eserlerinde özellikle Arapça kökenli sözcüklerin arttığını görmekteyiz. Bu durum kadına dair söz varlığında da fark edilmektedir. Arapça kökenli sözcüklerin yanı sıra bazı sözcüklerin hem Türkçe hem de Arapça kökenli şekilleri aynı eserde birlikte kullanılmıştır. (Örn. *yüklüg* ~ *hāmīle* (KE), ‘*ayāl* ~ *kız* ‘kız evlat’ (NF), *ana* ~ *vālide* ‘anne’ (NF), *cāriye* ~ *karabaş* ‘cariye, kadın köle’ (NF)). Az sayıda Farsça kökenli sözcük de kullanılmıştır.

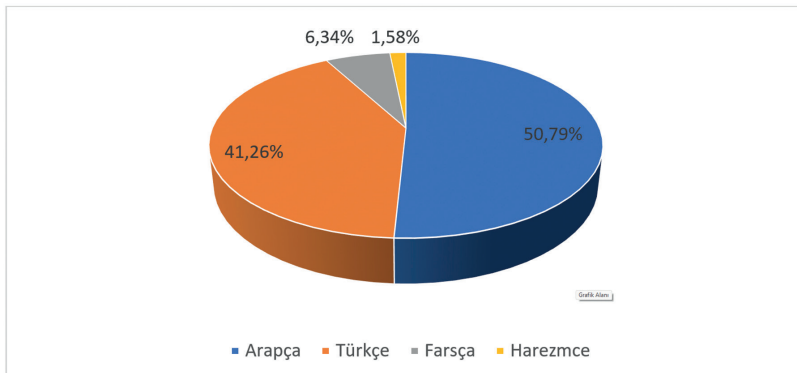
Yazıtlar devrinden itibaren tanıklanan *katun*, *kız*, *ana*, *siġil*, *eke*, *kalıġ*, *ke-lin*, *küni*, *tul* ve *küġ* sözcükleri Harezmi-Altın Ordu sahası eserlerinde de varlığını sürdürmüştür.

Bu çalışmayla tespit edilen kadına dair sözcükler kadının o dönem toplumundaki statüsünü göstermesi açısından önemlidir. Kadının evlilik, annelik, iş bölümü, namus ve fiziksel güzellikle ilgili toplumsal cinsiyet rollerinin günümüzde de pek çok açıdan devam ettiği görülmektedir. Ayrıca bu çalışmayla Türkçenin tarihî söz varlığına katkı sağlamak da amaçlanmıştır.

şekil 1.: Sözcüklerin Kökenlerine Göre Sayısal Dağılımı

şekil 2.: Sözcüklerin Kökenlerine Göre Oransal Dağılımı

Tablo1.: Sözcüklerin Diğer Tarihî Türk Lehçelerindeki Durumu

	Köktürkçe	Eski Uygurca	Karahanlı Türkçesi	Çağatay Türkçesi	Kıpçak Türkçesi
'acüz	-	-	-	+	-
ana	+	+	+	+	+
'amma	-	-	-	+	-
'avān	-	-	-	-	-
'avrat (~ 'avret)	-	-	+	+	+
'ayāl	-	-	-	+	+
bālīga	-	-	-	+	+
bekāret (~ bikāret)	-	-	-	-	-
bıkr (~ bikir)	-	-	-	+	+
burqa'	-	-	-	-	-
bürünçük	-	-	+	+	+
cāme	-	-	+	+	-
cāriye	-	-	-	-	-
ceddet	-	-	-	-	-
çadır	-	-	+	+	+
dāye	-	-	-	+	+
ēkeçi	+	+	+	+	+
erkmış	-	-	-	-	-
erlig	-	-	-	-	-
evlüg	-	-	+	+	+
eze	-	-	+	+	-
fāsıka	-	-	-	-	-
ferc	-	-	+	+	+
hādime	-	-	-	+	-
hāla	-	-	-	+	-
hāmile	-	-	-	+	-
hatun	+	+	+	+	+
hāyız	-	-	+	-	+
'iddet	-	-	+	+	+
istiḥāza	-	-	-	-	+
hūrā	-	-	-	+	+
kābīn	-	-	+	+	+

<i>kāfire</i>	-	-	-	-	+
<i>kalıj (~ kalın)</i>	-	+	+	+	+
<i>karabaş (~ kara-vaş)</i>	-	+	+	+	+
<i>kelin</i>	+	+	+	+	+
<i>kırkın</i>	-	+	+	+	-
<i>kırnak</i>	-	-	+	+	+
<i>kız</i>	+	+	+	+	+
<i>kızlık</i>	-	-	+	+	+
<i>kız oğlan</i>	-	-	-	+	+
<i>kuma</i>	-	-	-	+	+
<i>kurtka</i>	-	+	+	+	+
<i>küj</i>	+	+	+	-	+
<i>küni</i>	+	+	+	-	+
<i>mehr</i>	-	-	-	+	+
<i>mel'üne</i>	-	-	-	-	-
<i>meıke</i>	-	-	-	+	-
<i>mü'mine</i>	-	-	+	-	+
<i>müt'a</i>	-	-	+	-	+
<i>rağm</i>	-	-	+	+	-
<i>sāliha</i>	-	-	-	+	-
<i>seyyide</i>	-	-	-	-	-
<i>siñil</i>	+	+	+	+	-
<i>řāmüřa</i>	-	-	-	-	-
<i>tişi</i>	-	+	+	+	+
<i>tul</i>	+	+	+	+	+
<i>uragut</i>	-	-	+	-	+
<i>vālide</i>	-	-	-	+	-
<i>yumşak</i>	-	-	-	-	-
<i>yüklüg</i>	-	-	+	-	+
<i>zāhide</i>	-	-	-	+	-
<i>za'ife</i>	-	-	-	+	-

EK:**Sözcük Listesi**

'acūz: 3.1.

ana: 2.1.1.

'amma: 2.4.1.

'avān: 3.2.

'avrat (~ 'avret): 1.1.; 4.2.1.

'ayāl: 2.2.1.

bāliġa: 3.3.

bekāret (~ bikāret): 4.5.1.

bikr (~ bikir): 4.5.2.

burġa': 8.1.

bürünçük: 8.2.

cāme: 8.3.

cāriye: 5.2.1.

ceddet: 2.5.1.

çadır: 8.4.

dāye: 2.1.2.

ēkeçi: 2.4.2.

erkmiş: 4.3.2.

erlig: 4.2.2.

evlüg: 4.2.3.

eze: 2.3.1.

fāsıka: 6.2.1.

ferc: 7.3.1.

hādime: 5.2.2.

ġāla: 2.4.3.

hāmile: 7.1.1.

ġatun: 1.2.; 4.2.4.

ġāyız: 7.2.1.

'iddet: 4.4.1.

istihāza: 7.2.2.

ġūrā: 3.4.

kābīn: 4.1.2.

kāfire: 6.2.2.

kalıy (~ kalın): 4.1.3.

karabaş (~ karavaş): 5.2.3.

kelin: 4.2.5.

kırkın: 5.2.4.

kırnak: 5.2.5.

kız: 1.3.; 2.2.2.; 4.5.3.

kızlık: 4.5.4.

kız oġlan: 4.5.5.

kuma: 4.2.6.

kurtka: 3.5.

küy: 5.2.6.

küni: 4.2.7.

mehr: 4.1.1.

mel'üne: 6.2.3.

melīke: 5.1.1.

mü'mine: 6.1.1.

müt'a: 4.4.2.

raġm: 7.3.2.

sāliha: 6.1.2.

seyyide: 6.1.3.

siġil: 2.3.1.

şāmūşa: 8.5.

tişi: 1.4.

tul: 4.3.1.

uragut: 1.5.

vālide: 2.1.3.

yumşak: 4.2.8.

yüklüg: 7.1.2.

zāhide: 6.1.4.

za'ife: 4.2.8.

Kısaltmalar

A: Arapça	F: Farsça
BK: Bilge Kağan Yazıtı	K: Kuzey
D: Doğu	KT: Køl Tegin Yazıtı
E: Yenisey Yazıtları	S: Süci Yazıtı

Eser Kısaltmaları ve Kaynakça

- Akar, A. (2012). *Türk Dili Tarihi (Dönem-Eser-Bibliyografya)*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Argunşah, M., Güner G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, A. (2017). “Türkiye Türkçesindeki Kadınlı İlgili Temel Söz Varlığının Tarihi Gelişimi”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatında “Kadın” Sempozyumu*, Amasya.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig. İndeks*. (Haz.: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l-Hakayık*. 2. bs. Ankara: Türk Dil Kurumu Basımevi.
- Ata, A. (1997). *Kışaşü'l-Enbiyâ, I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kışaşü'l-Enbiyâ, II (Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Evresi, Harezmi-Altınordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları. Køl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bang, W. (1925). “Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Zweiter Brief: Uzuntonlug-die Krone der Schöpfung”. *Ungarische Jahrbücher*, 8/37: 231-251.
- Bilgin, R. (2016). “Geleneksel ve Modern Toplumda Kadın Bedeni ve Cinselliği”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 219-243.
- Beauvoir, S. (1993). *Kadın “İkinci Cins” / Evlilik Çağı*. (çev. B. Onaran). İstanbul: Payel Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2017). “İslâm Öncesi Türk Metinlerinde Kız ve Kadın”. *Journal of Old Turkic Studies*, 1/1: 7-19.
- Bläsing, U. (2011). “Bir Hanımefendinin Kadın ile İlgili Sözcükler Üzerine Düşünce-

- lerine Dair Birkaç Söz”, *Ankara DTCTF Türkoloji Dergisi*, 18/2: 31-47.
- Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden: Brill.
- Çağatay, Saadet (1963). “Türkçede ‹Kadın› İçin Kullanılan Sözcükler”, *TDAY-Belleten-1962*: 13-49.
- Çolak, G. (2020). *Toplumdilbilimi / Toplumsal Cinsiyet ve Dil*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- Dankoff R., Kelly J. (1982-1985). *Mahmūd al-Kāšyarī Compendium of The Turkic Dialects (Dīvānu Luğāt at-Turk)* I-III. Duxbury, Mass.: Harvard University.
- DS XI: *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü XI* (1993). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- EDPT: Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güler, E. (2019). “Tarihî Kıpçak Türkçesinde Kadın”, *5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, Bandırma.
- Güner, N. (2013). “Kadınla İlgili Eski Türkçe Bir Kelime: Urugut” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8/9: 2659-2669.
- Güner, N. (2018). *Türkçenin Kadınla İlgili Söz Varlığı*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- HŞ: Hacıeminoğlu, M. N. (2000). *Kutb’un Husrev ü Şirin’i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- İML: Taymas, B. A. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Karabük, N. N. (2021). “Nehcü’l-Ferâdis Metninde Kadınla İlgili Söz Varlığı”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1): 27-39.
- Karadağ-Toprak, F. (2021). “Tuvacanın “Kadın” ile İlgili Söz Varlığı”, *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7/4: 1329-1339.
- Karahan, A. (2006). “Tarihi Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine”, *Bilkent Üniversitesi 1. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1978). *Gülistan Tercimesi (Kitâb Gülistan bi’t-türki)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

- KB: Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig. Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- KE: Ata, A. (1997). *Kışsaşu'l-Enbiyâ, I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- KHT: Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, Giriş-Metin-Sözlük*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kızlasov, İ. L. (2002). *Pamyatniki Runičeskoy Pis'mennosti Gornogo Altaya I. Gorno-Altaysk*: RAN.
- KM: Houtsma, M. Th. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches Galossar, Nach der Leidener Handschrift, Herausgegeben und Erläutert*. Leiden: Brill.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Li, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- ME: Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü'l Edeb-İhvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MM: Toparlı, R, Argunşah, M. (2014) *Mu'inü'l-Mürîd, İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: TDK Yayınları
- NF: Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarını Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu) Metin-Dizin-Sözlük, Tıpkıbasım*. (Yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Zülfikar, Dizin-Sözlük: Aysu Ata) Ankara: TDK Yayınları.
- OTL: Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- ÖLMEZ, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi, Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Pilancı, H. (2002). "Anadolu Ağızlarında Kadın İçin Kullanılan Sözlere Üzerine Bir İnceleme", *Kadın/Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi, Journal for Woman Studies*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, C.III, S. 2: 71-82.
- Rásonyi, L. (1963). "Türklükte Kadın Adları". *TDAY-Belleten*, 11: 63-87.
- Sağol-Yüksekkaya, G. (2002). "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesiyle Yazılan Eserler", *Türkler* 5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 804-813.
- TT I: Bang-Kaup, W., Gabain A. v. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Berlin: Akademie der Wissenschaften.
- TT III: Bang-Kaup, W., Gabain A. v. (1930a). *Türkische Turfan-Texte III*. Berlin: Aka-

demie der Wissenschaften.

TT IV: Bang-Kaup, W., Gabain A. v. (1930b). *Türkische Turfan-Texte IV*. Berlin: Akademie der Wissenschaften.

TT VI: Gabain, A. v., Rachmati, G. R. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI*. Berlin: Akademie der Wissenschaften.

Tekin, T. (2013). *İrk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tokyürek, H. (2013). “Runik Türk Yazıtlarında ve Eski Uygur Metinlerinde Kadın Hiyerarşisi”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 61/1: 119-130.

Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-Mülûk Ve ş-Selâtin*. Ankara: TDK Yayınları.

Tülücü, S. (1982). “Divanü Lügat-it Türk’ te Kadın İçin Kullanılan Sözcükler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, XVI: 137 -141.

U III: Mülller, F. W. K. (1922). *Uigurica III*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

Useev, N. (2012). “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, *Dil Araştırmaları*, 11: 57-66.

Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r7), Giriş- -Metin-İnceleme- Analitik Dizin*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

VEWT: Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag.

Yazıcı-Ersoy, H. (2012). “Başkurt Türkçesinde Kadın ile İlgili Sözvarlığı”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31: 55-82.

Zengin, A. (2021). “Karahanlı Türkçesi Metinlerinde Kadınlarla İlgili Kelime ve Kalıp İfadeler”, *TUDED*, 61(2): 763-786.

Zülfikar, H. (1988). “Kadın, Hanım ve Benzeri Adlar Üzerine”. *Türk Dili*, 434: 96-101.